

Шерова А.

ҮНДҮҮЛӨРДҮ ИЗИЛДӨӨНҮН ЖАҢЫ ӨНҮТТӨРҮ ЖӨНҮНДӨ

Шерова А.

О НОВЫХ АСПЕКТАХ ИЗУЧЕНИЯ ГЛАСНЫХ

A. Sherova

ON NEW ASPECTS OF THE STUDY OF VOWELS

УДК:811.512.15(575)04

Макалада 2015-жылы окумуштуулар Ташполот Садыков жана Курманбек Токтоналиевдердин авторлугунда жарык көрүп, кыргыз тилинин өзөк маселелерин камтыган, илимий-теориялык жаңы өнүттөн сыпаттаган «Азыркы кыргыз тили: фонетика жана фонология» аттуу монографиясындагы үндүүлөрдүн изилденишинин жаңы өнүктөрүнө сереп салынат.

Негизги сөздөр: кыргыз тили, Т.Садыковдун изилдөөлөрү, үндүү тыбыштар, артикуляциялык база, үндүү тыбыштардын бөлүнүшү, үндөштүк кубулушу.

В статье рассматриваются вопросы, связанные с новыми аспектами изучения гласных в кыргызском языке, которые исследованы в монографии Т.Садыкова и К.Токтоналиева «Современный кыргызский язык: фонетика и фонология», изданная в 2015 году, где охвачены новые направления научно-теоретического исследования кыргызского языка.

Ключевые слова: кыргызский язык, исследования Т.Садыкова, гласные звуки, артикуляторная база, классификация гласных, явление сингармонизма.

In this article considered the monography "The modern Kyrgyz language: Phonetics (2015) by Tashpolot Sadykov and Kurmanbek Toktonaliev. In this book were researched the main and scientific-theoretical problems of Kyrgyz language. And the vowel system of Kyrgyz language was considered with new aspects.

Key words: kyrgyz language, researches of T.Sadykov, vowel sounds, articulatory base, classification of vowels, phenomenon of synharmonism.

Профессор Т.Садыков кыргыз тилинин фономорфологиясына негиз салган окумуштуу катары илимий коомчулукка жакшы белгилүү. Алсак, анын түрк тилдеринин морфологиясын [1], кыргыз тилинин морфо-фонологиялык курулушун [2], ошондой эле кыргыз тилинин фонетикасын тереңден изилдөөгө арналган [3] бир катар эмгектери кыргыз тил илиминде гана эмес, туркологияда да, жалпы тил илиминде да чоң мааниге ээ. Ошону менен катар 2015-жылы Т.Садыков, К.Токтоналиевдин кыргыз фонетикасынын өзөк маселелерин теориялык жаңы өнүттөн сыпаттаган «Азыркы кыргыз тили: фонетика жана фонология» аттуу монографиясы жарык көрдү [4].

Эмгекте кыргыз жана түрк филологиясы, кыргыз журналистика багытында окуп жаткан студенттердин, изилдөө иштерин жүргүзүп жаткан магистрант менен докторанттардын азыркы кыргыз тилинин фонетикасы боюнча илимий-теориялык жактан билимдерин тереңдетүү максаты көздөлөт да, анда фонетика жана анын түрлөрү, тыбыштарды изилдөөнүн аспекти, үндүү

жана үнсүз тыбыштардын бөлүнүшү, көп варианттуулуктун булактары, фонетикалык кубулуштар, муун, ба-сым, муунак, графика, орфография, транскрипция, интонация ж.б. маселелер каралган [4: 7].

Монографиянын алгы сөзүндө алгы сөз, киришүү, сегменттик бирдиктер бөлүмдөрү Т.Садыков тарабынан жазылгандыгы фонетиканын перцептивдик аспекти, фонетикадагы эксперименттик ыкмалар, үндүү жана үнсүздөрдүн спектирин алуу, үндүү жана үнсүздөрдүн акустикалык базасы, суперсегменттик бирдиктер, айтымдын интонациясы бөлүмдөрү К.Токтоналиев тарабынан жазылгандыгы, ал эми кыргыз фонетикасынын кыскача тарыхы бөлүмү эки автор тарабынан биргелешип иштелип чыккандыгы белгиленет [4: 7-8].

Ошентип, монографиядагы үндүү тыбыштардын изилдениш өзгөчөлүгүн серептеп сыпаттоо макаланын максаты деп табылат.

Монографияда адегенде эле үндүү тыбыштардын табиятын түшүнүү үчүн алардын үнсүздөрдөн айырмалаган өзгөчөлүктөрүн билүү зарыл экендиги жана үндүүлөр акустикалык, артикуляциялык жактан, тилдеги аткарган кызматы, семиотикалык жактан үнсүздөрдөн айырмалана тургандыгы айтылат.

Ошол эле маалда акустикалык жактан үндүүлөр тончул тыбыштар, үнсүздөр шыбышчыл тыбыштар деп бөлүштүрүлсө, артикуляциялык жактан үндүүлөр тоскоолдуксуз жасалгандыктан жасалуу орду жок делип, тоскоолсуз тыбыштар, ал эми үнсүз тыбыштардын айтылышында ооз көңдөйүндөгү тоскоолдук сөзсүз төрдө учурагандыктан, жасалуу орду милдеттүү түрдө бар тоскоолчул тыбыштар деп бөлүштүрүлөт жана үндүүлөр жасалуу орду жок, бирок жасалуу булагы бар, ал эми үнсүздөр жасалуу орду да, жасалуу булагы да бар тыбыштарга жатаары белгиленип, үндүүлөрдүн жасалуу булагы тон, үнсүздөрдүн жасалуу булагы да, жасалуу орду да ооз көңдөйүнүн бир жеринде пайда болгон тоскоол деп табылат [4: 72].

Тилдеги аткарган кызматы жагынан: үндүүлөр муунду түзгөндүктөн, муунчул тыбыштар, ал эми үнсүздөр муундун кошумча компонентин гана түзүшкөндүктөн, муунчул эмес тыбыштар экендиги белгиленет да, семиотикалык жактан үндүү тыбыштар муун аркылуу сөз жана сөз мүчөсүнүн айтылышына кызмат кылышса, үнсүз тыбыштар сөз жана сөз мүчөсүн маани жактан ажыраткан кызматынан көрүнгөндүгү айтылып, үндүү жана үнсүздөрдүн

семиотикалык жагын элестүү түшүндүргөн схема сунушталат да [4: 73], белгиленген өзгөчөлүктөн атайын теориялык бүтүм чыгарылат [4: 74].

Автор үндүүлөрдүн курамын белгилөөдө түркология менен кыргыз тил таанымындагы салттуу көз карашка таянып, үндүүлөрдүн курамы 14 тыбыштан тураарын айтып, аларды төмөнкүчө бөлүп көрсөтөт: *a, e, o, ø, ы, и, у, ү; aa, ээ, oo, өө, уу, үү.*

Монографияда үндүүлөрдүн ажыратуу белгилеринин табияты чечмеленип, алараркылуу иралды бир үндүүнү экинчи бир үндүүдөн, андан соң бардык үндүү тыбыштарды үнсүз тыбыштардан айырмалай турганы көрсөтүлөт [4: 74].

Ошондой эле үндүүлөрдүн ажыратуу белгилери кыргыз жана башка түрк тилдери үчүн, негизинен, жалпылыкты түзөөрү жана алардын ортосунда кээ бир айырмачылыктар бар экендиги айтылат да [4: 75], үндүүлөрдүн төрт ажыратуу белгиси боюнча төмөнкүдөй баалуу даректер окурмандын назарына сунушталат:

1. *Созулма-кыскалык белгиси.* Буга байланыштуу эксперименттик фонетикадагы даректер келтирилип, тилчи-окумуштуулар арасында созулма үндүүлөр боюнча ача пикирлердин өкүм сүргөндүгү айтылып, буга карата негиздүү далилдер факты материалдар аркылуу келтирилет. Кыскасы, созулма үндүүлөрдү бир тыбыш деп караган түркологиядагы салттуу көз караштын жана бул үндүүлөрдү бир тыбыш эмес, тыбыштык айкаш катары караган көз караштардын келип чыгуу жүйөсү даректүү сүрөттөлүп, түркологияда калыпташкан салтка ылайык кыргыз тилиндеги созулма үндүүлөр өзүнчө тыбыш катары каралары корутундуланат да, кыргыз тили үчүн 8 кыска жана 6 созулма үндүү бөлүнөрүн белгиленет [4: 75-76-77]:

1) кыска үндүүлөр: *a, e, o, ø, ы, и, у, ү;*

2) созулма үндүүлөр: *aa, ee (жазууда -ээ), oo, өө, уу, үү.*

2. *Кең-кууштук белгиси.* Монографияда кең жана кууш үндүүлөрдүн акустика-артикуляциялык жактары жана алардын мүчөдө же жалаң кең, же жалаң кууш болуп келүү өзгөчөлүктөрү белгиленип, бул даректерге шайкеш үндүүлөр төмөнкүдөй 2 топко ажыратылат:

1) кең үндүүлөр – *a, e, o, ø; aa, ээ, oo, өө;*

2) кууш үндүүлөр – *ы, и, у, ү; уу, үү.*

Ошол эле маалда тилдеги колдонулушу жагынан ***мүчөдөгү үндүүлөр жалаң кең, же жалаң кууш болоору*** жана бул эреже татар, башкыр тилдеринен башка бардык түрк тилдерине бирдей таралгандыгы айтылып, аталган эки топтогу үндүүлөр эч качан аралашып келбестиги, ага тилдин өзү да жол бербей тургандыгы айтылып, атайын мисалдар аркылуу тастыкталат [4: 77-78].

Натыйжада үндүүлөрдү кең жана кууш деп эки топко бөлүштүрүү тил илиминдеги тилчи-окумуштуулар тарабынан ишке ашырылган бөлүштүрүү эмес, мүчөлөмө типологиядагы түрк тилдеринин ички түзүлүшү менен шартталган жана тарыхый жактан

калыпташкан тилдеги ички бөлүнүшкө жатат деген бүтүм чыгарылат [4: 77-78].

3. *Ачык-эриндик белгиси.* Мында үндүүлөрдүн бул белгиси артикуляциялык жактан эриндин катышып же катышпай тургандыгына негизделгени айтылат да, ага шайкеш үндүүлөр төмөндөгүдөй бөлүштүрүлөт:

1) ачык үндүүлөр – *a, e, ы, и; aa, ээ;*

2) эрин үндүүлөр – *o, ø, у, ү; oo, өө, уу, үү.*

4. *Жоон-ичкелик белгиси.* Мында жоон-ичкелик белгисинин акустикалык мүнөзгө ээ экендиги жана артикуляциялык жактан үндүүлөрдүн айтылышында тилдин көлдөлөн абалы боюнча артка тартылышы же алга жүткүнүшү аркылуу так аныкталары жөнүндө айтылат. Ошондой эле, бул белги, тилдеги колдонулушу жактан үндөштүк кубулушун ишке ашыргандыгы жана төл сөздөрдүн баштан аяк же жоон, же ичке айтылышын шарттай тургандыгы белгиленип буга карата атайын мисалдар келтирилип, жоон-ичкелик белгисине карай үндүүлөр төмөндөгүдөй топторго бөлүштүрүлөт:

1) жоон үндүүлөр - *a, o, ы, у; aa, oo, уу,*

2) ичке үндүүлөр - *e, ø, и, ү; ээ, өө, үү* [4: 79].

Үндүүлөрдүн артикуляциялык базасы бөлүмүндө артикуляциялык база түшүнүгүнө мүнөздөмө берилип, анын мазмунун төмөнкүдөй чечмеленет: «Артикуляциялык база – сүйлөө органдарынын кыймыл-аракетиндеги тарыхый жактан калыпташкан жүйө. Сүйлөө органдары физиологиялык жактан бардык адамдарда бирдей, бирок алардын калыпташкан аракетин ар тилде ар башка Үндүү тыбыштардын артикуляциялык базасында (1) үн түйүндөрү дирилдеп толук термелип, үндүүлөрдүн өзөгүн түзгөн үндүн пайда болушу, (2) тилдин тик же көлдөлөн абалы боюнча кыймылга келип, ооз көндөйүнүн ар кандай формадагы резонаторго ээ болушу, (3) эриндин чормоюңку абалда катышып же бейтарап абалда катышпай айтылышы чечүүчү мааниге ээ. Булардын ичинен үн түйүндөрү чыңалып, үн жолун жаап, өпкөдөн чыгып келаткан аба агымы бул тоскоолду жарып өтүшү, натыйжада үн түйүндөрү дирилдеп толук термелип, үндү пайда кылышы, фонетикадагы соңку изилдөөлөр көрсөткөндөй, бардык үндүүлөрдүн жасалышындагы артикуляциялык милдеттүү орток белги деп табылат. Демек, артикуляциялык базага мүнөздөмө берүү үчүн тилдеги ар бир тыбышты жасоодо катышкан сүйлөө органдарынын калыпташкан иш-аракети менен абалын так аныктоо талап этилет» [4: 79-80].

Ошентип, үндүүлөрдүн мүнөздөмөсүн объективдүү негизде ишке ашырууда кыргыз фонетикасы боюнча топтолгон мол тажрыйба жетекчиликке алынгандыгы, айрым учурларда РИА Сибирь бөлүмүнүн В.М.Наделяев атындагы эксперименттик фонетикалык изилдөөлөр лабораториясында алынган үндүүлөргө тиешелүү рентгенограммалар да пайдаланылгандыгы автор тарабынан эскертилет да, ар бир үндүү тыбышка мүнөздөмө берилет [4: 80-89].

Монографиядагы үндүүлөрдүн мүнөздөмөсүнө сереп салсак, көпчүлүк окуу китептеринде жана

монографияларда үндүүлөрдүн кең-кууштук белгисин аныктоодо жалаң жаак гана негиз катары алынып, «жаакка карай, жаактын ачылышына карай» термини аркылуу берилсе, талкууга алынган эмгекте кең-кууштук белгиси жогорудагы белгиленгенден айырмаланып, «жаак» менен тилдин тик абалына карай» терминин аркылуу белгиленет [4: 79-80].

Ошондой эле үндүүнүн сөз башында, сөз ортосунда, сөз аягында келиши жана бир муун ичинде катар келген үнсүздөрдүн таасиринде үндүүлөрдүн артикуляцияланышы боюнча жүйөлөр ар бир үндүү үчүн жеке талданган [4: 80-89].

Акырында созулма жана кыска үндүүлөрү артикуляциялык жактан окшоштуктары жана айырмачылыктары белгиленет [4: 89].

Эмгекте үндүүлөрдүн артикуляциялык базасынан кийин эле үндүүлөрдүн оппозициясы бейнеленет. Мында адегенде оппозиция жөнүндө түшүндүрмө берилип, тилибиздеги үндүүлөрдүн өзөгүн түзгөн 8 кыска үндүү 28 оппозиция боюнча карама-каршы коюлары айтылып, атайын жадыбал аркылуу тастыкталат да, 8 кыска үндүүнүн ажыратуу белгилерин аныктоо үчүн *a* тыбышы катышкан 7 оппозиция зарыл жана жетиштүү деп табылат да, бул боюнча атайын түшүндүрмөлөр берилет [4: 90-91].

Ал эми созулма үндүүлөр 15 оппозиция боюнча карама-каршы коюлары, кыска үндүүлөр сыяктуу эле созулмалардын оппозициясын кең-кууштук, ачык-эриндик жана жоон-ичкелик белгилери түзөрү жана бул үч белги кыска жана созулма үндүүлөрдүн башын бириктирген орток белги деп табылары, ал эми алардын айырмачылыгы, сапаттык эмес, сандык мүнөзгө ээ болору, созулмалар кыска түгөйүнө караганда болжол менен 2-2, 5 эсе созулуп айтылары белгиленет [4: 91-92].

Монографияда сөздү бир бүтүндүккө бириктирген жана сөздүн жашоосунун негизги шарты катары каралган үндөштүк кубулушу жаңы илимий-теориялык өнүгүүтө сыпатталган [4: 145-158].

Эмгекте үндөштүк кубулушу жөнүндө аныктама берилген соң, ал кыргыз жана башка бардык түрк тилдеринин типологиялык өзгөчөлүгүн аныктаган эң негизги көрсөткүч катары табылары белгиленип, үндөштүк күүсүнүн типологиялык жактан фонетикалык паспорт катары алган орду атайын чечмеленет [4: 145].

Андан соң үндөштүк кубулушунун изилдениш тарыхына сереп салынат. Мында байыркы бабаларыбыз жараткан жана үндөштүккө негизделген Орхон – Энесай жазуусунан баштап, Кашкарлык Махмуттун «Дивану лугат-ит түрк» аттуу эстелигинде үндөштүк жөнүндө маалыматтын берилиши, бул кубулуштун табиятын ачып берүүдө орус, совет, батыш окумуштууларынын кошкон салымдары, алардын ичинен эң олуттуулары- Радлов, Бодуэн де Куртене, Богородиц-

кий, Дени, Базен, Фриз, Лотте, Мельников, Реформатский, Виноградов, Черкасскийлердин эмгектери экендиги, ошентсе да, аталган кубулушту изилдөөгө түрк элдеринин өзүнөн чыккан алгачкы агартуучулардын кошкон салымы өлчөөсүз экендиги белгиленип, кыргыз-казак тилтаанымынын пайдубалын түптөп, эне тили үчүн өлчөөсүз эмгек өтөгөн эки элдин чыгаан агартуучулары Ахмет Байтурсун уулу, Ишенаалы Арабай уулу, Кудайберген Жубан уулу, Касым Тыныстан уулу мурастарына барып такалары белгиленет да, жогоруда аталган окумуштуулардын үндөштүк кубулушу жөнүндөгү көз караштары таасын сүрөттөлөт [4: 145].

Ошол эле маалда окумуштуу уңгу менен мүчөнүн тыбыштык курамындагы карама-каршылыктуу чечмелениш өнүгүндө окумуштуулардын илимий-теориялык көз караштарын сыпаттап келет да, акырында өзүнүн изилдөөлөрүнө негизделген көз карашын айтып кетет [4: 147-153].

Монографияда кыргыз тил илиминде гана эмес түркологияда да али изилдене элек *үндөштүктүн түрлөрү* боюнча жаңы өнүгүүтөү изилдөөлөрдү учуртабыз.

Автор түркологияда топтолгон бай илимий тажрыйбанын негизинде кыргыз жана башка түрк тилдери үчүн үндөштүк күүсүнүн түрлөрүн так жана объективдүү негизде бөлүп көрсөтөт. Аталган максатты ишке ашырууда тилдеги эң кичине айтым бирдиги болгон муун менен муундун өзөгүн түзгөн үндүү тыбыш жетекчиликке алынууга тийиштигин айтып, үндөштүктү *негизги күү* жана *кошумча күү* деп экиге бөлөт да, негизги күү менен кошумча күү өз кезегинде дагы эки күү менен коштолорун, негизги күүнүн өзөгүн муундун *жоон* же *ичке* айтылышы түзсө, кошумча күүнүн өзөгүн муундун *ачык* же *эрин* болуп айтылышы түзөрүн белгилейт жана үндөштүктүн түрлөрүнө карата түшүнүктөр берилип, атайын мисалдар аркылуу чечмеленет [4: 153-154].

Ошондой эле эмгекте *үндөштүктү талдоонун жолдору*, *үндөштүктүн солгундашы*, *үндөштүктүн бузулушу* түшүнүктөрү тереңден талданып, мисалдардын негизинде тастыкталып берилген [4: 154-158].

Ошентип, жогоруда белгиленген жоболор кыргыз тил илими үчүн гана эмес, жалпы түркология үчүн да жаңы табылга экендигин белгилеп кетмекчибиз.

Адабияттар:

1. Садыков Т. Проблемы моделирования тюркской морфологии. - Б., 1987.
2. Садыков Т. Основы кыргызской фонологии и морфологии. - Б., 1992.
3. Садыков Т. Азыркы кыргыз тили: фонетика. - Б., 2006.
4. Садыков Т., Токтоналиев К. Азыркы кыргыз тили: фонетика жана фонология. - Б., 2015.

Рецензент: к.филол.н. Садыралиева Г.Э.